

Wydział Pedagogiki i Psychologii
Zakład Psychologii Specjalnej

DOROTA SKOWROŃSKA

*Techniki wychowawcze w środowisku rodzinnym
a poziom agresji młodzieży lekko upośledzonej umysłowo*

Educational Techniques in the Family Environment in Relation to the Level
of Aggression in the Youth of Mild Mental Retardation

W literaturze psychologicznej spotyka się wiele opracowań poświęconych zarówno zachowaniom agresywnym, jak i specyficie zachowania w rodzinie, jednak najczęściej dotyczą one dzieci i młodzieży w normie intelektualnej. Interesujące więc wydaje się zbadanie wpływu wychowania rodziców, a szczególnie stosowanych przez nich technik wychowawczych, na występowanie zachowań agresywnych młodzieży z lekkim upośledzeniem umysłowym.

Rodzina jest małą grupą społeczną, która umożliwia bezpośredni kontakt rodziców z dziećmi. Sprzyja to wytwarzaniu się trwałych, osobistych i silnych więzi emocjonalnych między nimi. Oprócz wielu czynników oddziałujących na dziecko należy zwrócić uwagę na jeden z nich, tj. na wychowanie. Rodzice dysponują różnymi kategoriami wpływów wychowawczych. Mogą więc stanowić dla swoich dzieci wzory osobowe lub prezentować zachowania służące jako przykłady zachowań właściwych, jak też świadomie i celowo stwarzać sytuacje problemowe, prowokujące pożądane i samodzielnie odkrywane przez dziecko sposoby ich rozwiązywania. Mogą także stosować przeróżne systemy kar i nagród. Mają wreszcie bardzo dużo okazji do nadawania określonym zasadom, faktom, osobom znaczenia emocjonalnego i poznawczego.

Wiele sposobów oddziaływań rodziców na dzieci ma charakter świadomy, intencjonalny, planowy i prowadzi do wywołania zamierzonych przez rodziców zmian osobowości. Jednym z takich oddziaływań rodziców na dzieci są techniki wychowawcze.

Pojęcie „technika wychowawcza” zostało zaczerpnięte z teorii Martina

Hoffmana. Prezentowane niżej badania zostały przeprowadzone metodą opierającą się na tej teorii.

M. Hoffman proponuje interesującą koncepcję wychowania–dyscypliny rodzicielskiej. W jego ujęciu techniki dyscyplinarne nie sprowadzają się do wąsko rozumianej nagrody lub kary, lecz obejmują wszystko to, co robią rodzice, aby doprowadzić dziecko do takich standardów zachowania, które sami uznają za właściwe. Są to wszelkiego rodzaju interwencje, napomnienia, wymówki, perswazje, kary, nagrody, zachęty stosowane najczęściej w przypadku popełnienia przez dziecko jakiegoś wykroczenia (Watson, Lindgren 1979 za: Gała 1985). Według Hoffmana oddziaływania owe dają się przyporządkować do trzech typów technik: podkreślenia mocy, wycofywania miłości i wprowadzania w zasadę (Hoffman 1970 za: Gała 1985).

Technika podkreślania mocy polega na wykorzystywaniu przez rodziców swojej przewagi nad dzieckiem. O ile każda forma dyscypliny frustruje potrzebę spełnienia określonego czynu, o tyle ten typ reakcji rodziców dodatkowo powoduje u dziecka zagrożenie własnej autonomii i wolności, a niekiedy nawet godności osobistej. Jest więc bardzo prawdopodobne, że w sytuacji tak silnego i przykrego pobudzenia emocjonalnego dziecko zamiast rozważać konsekwencję popełnionego przez siebie wykroczenia dla innych osób, koncentruje się raczej na konsekwencjach tego wykroczenia dla siebie (Hoffman 1970 za: Gała 1985). W celu uniknięcia kary dziecko odczuwa konieczność akceptacji karzących reakcji rodziców, co rozwija u niego raczej system reakcji zewnętrznych niż wewnętrznych mechanizmów kontroli własnego zachowania. Obraz rodziców jako karzących, a nie nagradzających powoduje u dziecka skłonność do unikania kontaktu z nimi, co znacznie obniża skuteczność ich wpływu wychowawczego (Hoffman 1970 za: Gała 1985).

Wymieniając ujemne konsekwencje techniki podkreślania mocy, Hoffman stwierdza, że jej stosowanie wobec dziecka w wieku przedwerbalnym może dać dobre efekty wychowawcze. Dzięki powiązaniu wykroczenia z nieprzyjemnym doświadczeniem (pożądanym jest jak najściślejszy związek czasowy tych zdarzeń) powstaje u dziecka reakcja powstrzymywania się od złego czynu oraz bezpośrednia uległość, co sprzyja socjalizacji. Aby jednak okazywanie mocy było skuteczne, powinno być konsekwentne oraz stosowane zgodnie przez oboje rodziców, a nade wszystko powinno odbywać się w ciepłym klimacie uczuciowym panującym w kontaktach rodziców i dziecka (Hoffman 1970 za: Gała 1985).

Technika wycofywania miłości polega na czasowym pozbawieniu przez rodziców swojej miłości do dziecka (np. przyjaznej rozmowy, wspólnego spaceru itp.). Stosowanie tej techniki zakłada klimat wychowawczy, w którym okazuje się dzieciom dużo miłości. W klimacie chłodu uczuciowego brak miłości jest długotrwałym stanem, a nie czasowym zdarzeniem (Hoffman 1970, za: Gała 1985). Badania empiryczne wykazały, że stosowanie techniki pozbawienia

miłości może uczynić dziecko bardziej podatne na wpływy rodziców, ale jedynie w odniesieniu do prostych zadań i to wykonywanych w ich obecności (Hoffman 1970, za: Gała 1985). Charakterystyczne dla tej techniki dyscyplinarnej jest odseparowanie się rodziców od dziecka, co w sposób oczywisty łączy się z ograniczeniem lub zaprzestaniem komunikowania się z nim. Brak komunikacji z jednej strony zmniejsza możliwość wskazania dziecku, dlaczego jego czyn był zły i jak należało postąpić właściwie, z drugiej zaś jest doskonałą „pożywką” dla jego mylnych domniemań co do powodu kary, a to z kolei może dawać początek neurotycznemu poczuciu winy (Hoffman 1970, za: Gała 1985).

Technika wprowadzania zasady polega na wyjaśnianiu dziecku, dlaczego jego zachowanie jest niewłaściwe oraz ukazaniu mu wzorów poprawnego, zgodnego z moralnymi zasadami postępowania. Jedną z odmian techniki wprowadzania zasady jest tłumaczenie zorientowane na inne osoby (Hoffman 1970, za: Gała 1985). Może ono przybierać różne formy, m. in. polega na ukazywaniu konsekwencji postępowania dziecka dla innych (np. „to sprawia mi przykrość”; „jeżeli rzucisz śnieg na chodnik, ktoś musi zamiatać go od nowa”). Wyjaśnienie może polegać na wskazywaniu dziecku pragnień i potrzeb innych ludzi. Może ono w końcu przybierać postać odkrywania motywów leżących u podstaw zachowania się innych osób wobec dziecka (np. „nie krzycz na niego, on starał się tobie pomóc”).

Technika wprowadzania zasady jest techniką dyscyplinarną i jak każda dyscyplina łączy się z frustracją potrzeby spełnienia jakiegoś czynu. Jednak pobudzenie emocjonalne dziecka po zastosowaniu wobec niego wyjaśnienia nie jest bardzo intensywne. Te niezbyt silne emocje stwarzają szansę na to, aby dziecko nie skoncentrowało się na konsekwencjach czynu dla niego samego, ale dla osoby, która doznała krzywdy. Sprzyja to rozwinięciu jego zdolności do wchodzenia w czyjeś położenie, oceniania faktów z punktu widzenia innej osoby, a w konsekwencji do wzrostu altruizmu (Hoffman 1970, za: Gała 1985).

Oczywiste jest to, że w praktyce stosowanie „czystej” techniki jest niemożliwe. Każda z nich bowiem zawiera w sobie coś z podkreślenia mocy, wycofywania miłości i tłumaczenia, choć któryś z tych elementów jest w niej dominujący. Ponadto nieprawdopodobne jest to, aby w całym procesie wychowawczym rodzice stosowali wobec dziecka wyłącznie jedną technikę dyscyplinarną. Mówiąc, że dziecko wychowywane jest za pomocą takiej to a takiej techniki, mamy na myśli to, że zdecydowana większość reakcji rodziców na zachowanie dziecka niezgodne z ich wymaganiami daje się zakwalifikować do jednego z trzech wymienionych tu typów (Hoffman 1970, za: Gała 1985).

Zachowania agresywne, które będą również przedmiotem badań omówionych niżej, należą do najczęściej manifestowanych zaburzeń w zachowaniu się młodzieży z upośledzeniem umysłowym. Przejawiają się one w najróżnorodniejszych formach postępowania: od otwartego ataku fizycznego, skierowanego na inną osobę, aż do ekstrawaganckiego sposobu bycia.

Większość prac zajmujących się problemem agresywnego zachowania się dotyczy młodzieży tzw. normalnej, zaś w mniejszym stopniu młodzieży upośledzonej umysłowo. Badania K. Pospiszyla (Pospiszyl 1970) pozwoliły na wyodrębnienie trzech zasadniczych przyczyn zachowania agresywnego u dzieci o obniżonej sprawności umysłowej: większa charakterologiczna skłonność do zachowania agresywnego, rzadsze występowanie w sytuacjach frustracyjnych procesu racjonalizacji, który łągodzi zachowania agresywne wynikiem z sytuacji frustracyjnych, ograniczoność procesów porównywania, uogólniania i wyciągania właściwych wniosków, co powoduje wadliwą ocenę sytuacji, przypisywanie im niejednokrotnie wysokiego stopnia arbitralności, nawet wówczas gdy wynikają one jedynie z obiektywnych przesłanek.

W związku z przedstawionym celem badań, którym jest analiza związku między technikami wychowawczymi stosowanymi przez rodziców a poziomem nasilenia agresji u młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim, można wysunąć następujący problem badawczy: czy istnieje zależność między stosowanymi przez rodziców technikami wychowawczymi a zachowaniami agresywnymi młodzieży upośledzonej?

Hipoteza badawcza jest następująca: między technikami wychowawczymi rodziców a poziomem i formami agresji dzieci istnieje zależność.

Aby zrealizować cel badawczy, zastosowano następujące metody: eksperymentalną wersję Inwentarza Rodzicielskich Technik Wychowawczych, opracowaną przez A. E. Gałę z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, opierającą się na koncepcji rozwoju motywacji altruistycznej M. C. Hoffmana (omówiona wcześniej), oraz Kwestionariusz Nastroje i Humory A. H. Bussa i A. Durkee. Metodą uzupełniającą był wywiad psychologiczny własnej konstrukcji, przeprowadzony w celu uzyskania dodatkowych informacji o badanych.

Wyboru owych metod dokonano ze względu na ich wysoką diagnostyczność oraz ze względu na duży stopień komunikatywności w rozumieniu ich treści, co stanowi szczególnie istotny walor w badaniach nad młodzieżą upośledzoną umysłowo.

Populacja badanych wynosiła 60 osób i składała się z młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim (II 55–69), przedział wiekowy wynosił 14–18 lat.

TYPY TECHNIK WYCHOWAWCZYCH STOSOWANE PRZEZ RODZICÓW

W rezultacie przeprowadzonych badań Inwentarzem Rodzicielskich Technik Wychowawczych uzyskano typy technik stosowane przez rodziców. Wyniki ilustruje tabela 1.

Z analizy tab. 1 wynika, że wśród badanej grupy najwięcej jest osób (68,9%), wobec których rodzice stosują w wychowaniu technikę podkreślenia mocy. W stosunku do 26,6% badanych rodzice realizują w wychowaniu technikę

Tab. 1. Rozkład wyników uzyskanych w Inwentarzu Rodzicielskim Technik Wychowawczych przez młodzież upośledzoną umysłowo
 Distribution of the results obtained in Inventory of Parental Educational Technique by the youth with mild mental retardation

Nazwa techniki	L.b.	%
Podkreślanie mocy	32	68,3
Wycofywanie miłości	16	26,6
Wprowadzanie w zasady	12	5,1
Razem	60	100

wycofywania miłości. Tylko w przypadku 5,1% młodzieży upośledzonej rodzice starają się wyjaśnić dziecku, dlaczego jego zachowanie jest niewłaściwe.

Stosując technikę wychowawczą podkreślenia mocy, ujawniają swoją przewagę nad dzieckiem upośledzonym. Upośledzony z kolei nie rozważa, ze względu na obniżenie funkcji poznawczych, konsekwencji dla innych osób popełnionego przez siebie wykroczenia, ale konsekwencje owego wykroczenia dla siebie. Rozwija się więc u dziecka system zewnętrznych mechanizmów kontroli własnego postępowania. Jest to zrozumiałe w przypadku osoby upośledzonej – dzięki powiązaniu wykroczenia z nieprzyjemnym doświadczeniem powoduje to u niego reakcje powstrzymywania się od „złego czynu” oraz uległość, co sprzyja socjalizacji. W ten sposób można tłumaczyć fakt częstego stosowania przez matki właśnie tej techniki.

Ponadto – jak twierdzi Hoffman (M. Hoffman 1970) – aby okazywanie mocy było skuteczne, powinno odbywać się w ciepłym klimacie uczuciowym panującym we wzajemnych relacjach matka–dziecko. A taki klimat właśnie występuje w rodzinach młodzieży upośledzonej, gdzie w zdecydowanej większości – tak wynika z badań – matki przejawiają postawę nadmiernej koncentracji uczuciowej na dziecku.

Kolejna technika wychowawcza – wycofywania miłości, reprezentowana również przez matki młodzieży upośledzonej – chociaż w mniejszym zakresie – polega na pozbawieniu dziecka czasowo swojej miłości. Sprawia to, jak twierdzi Hoffman, że dziecko jest bardziej podatne na wpływy rodziców, co jest zrozumiałe ze względu na specyfikę badanej grupy, w której występuje bardzo mocne uzależnienie od matek.

Trzecia technika wychowawcza – wprowadzania w zasady pojawia się najrzadziej w badanej grupie młodzieży. Matki sporadycznie wyjaśniają swoim upośledzonym dzieciom konsekwencje niewłaściwego postępowania, co jest zrozumiałe w tego typu zaburzeniach intelektualnych.

POZIOM AGRESJI MŁODZIEŻY UPOŚLEDZONEJ UMYSŁOWO W STOPNIU LEKKIM

Poziom agresji młodzieży upośledzonej umysłowo zbadano przy pomocy Kwestionariusza Nastroje i Humory A. H. Bussa i A. Durkee.

Tab. 2. Rodzaje i formy zachowań agresywnych młodzieży upośledzonej
 Kinds and forms of aggressive behaviours among the retarded youth

Formy zachowań agresywnych	Npf	Nps	Npp	Neg	Pod	Urz	Dr	W. og.	Pw.
\bar{x}	14,87	10,17	5,17	7,30	12,83	9,63	12,37	72,30	11,1

Jak wynika z analizy tab. 2, najwyższe wyniki uzyskali badani w skalach napastliwości fizycznej (\bar{x} 14,78) i podejrzliwości (\bar{x} 12,83). Wszelkiego rodzaju bójki, szarpanie, uderzenia występują bardzo często w tej grupie, zwłaszcza wśród chłopców.

Wysoki wynik w skali podejrzliwości świadczy o rzutowaniu własnej wrogości na innych. Może to wynikać z nieufności do ludzi bądź nawet opieranie się na przeświadczeniu, że inni im szkodzą lub zamierzają im szkodzić. Na poziomie przeciętnym kształtuje się wynik uzyskany w skali napastliwości pośredniej (\bar{x} 5,17). Owa forma zachowań agresywnych jest znana i polega głównie na dewastacji sprzętu szkolnego, niszczeniu własności kolegów. Jest to zjawisko powszechne w placówkach dla młodzieży o obniżonej sprawności intelektualnej.

W skalach napastliwości słownej, urazie, negatywizmie, drażliwości i poczuciu winy uzyskano również średnie wyniki. A więc rzadziej występują takie formy zachowań agresywnych, jak: zazdrość, nienawiść, skłonność do nagłej ekspansji negatywnych uczuć, czyli wybuchowość, porywczość, obraźliwość, czy też odmowa wykonania poleceń.

Wynik ogólny agresji zawiera się w przedziale wyników przeciętnych, chociaż zbliżony jest do dolnej granicy wyników wysokich, co świadczy o umiarkowanej ogólnej agresywności osób badanych.

TECHNIKI WYCHOWAWCZE MATEK A POZIOM AGRESJI MŁODZIEŻY UPOŚLEDZONEJ UMYSŁOWO W STOPNIU LEKKIM

W celu zbadania związku między technikami wychowawczymi matek a poziomem nasilenia agresji młodzieży z obniżoną sprawnością umysłową, a także kierunku tego związku zastosowano współczynnik korelacji (r Pearsona).

Analiza statystyczna wyników badań (tab. 3) wykazała, że istnieje umiarkowana istotna zależność między stosowaniem przez rodziców techniki podkreślenia mocy ogólnie a poziomem nasilenia agresji u dzieci lekko upośledzonych umysłowo ($0,60 p < 0,05$).

Można więc sądzić, że jeśli rodzice wykorzystują w wychowaniu swoją przewagę nad dzieckiem, gdy zagrożona jest jego autonomia i wolność wyzwalają się w nim skłonności do zachowań agresywnych. Analiza otrzymanych

Tab. 3. Zależność między technikami wychowawczymi a zachowaniami agresywnymi młodzieży upośledzonej

The relation between educational techniques and aggressive behaviours of the retarded youth

Technika wychowawcza	Podkreślanie mocy		Wycofywanie miłości		Wprowadzanie w zasady	
	r	pi	r	pi	r	pi
Zachowania agresywne						
Napastliwość fizyczna	0,59	0,05	-0,49	0,05	-0,28	-
Napastliwość słowna	0,31	-	-0,09	-	-0,38	0,05
Napastliwość pośrednia	0,69	0,05	-0,45	0,05	-0,52	0,05
Negatywizm	0,57	0,05	-0,42	0,05	-0,36	0,05
Podejrzliwość	0,49	0,05	-0,06	-	-0,61	0,05
Uraza	-0,29	-	-0,03	-	-0,40	0,05
Drażliwość	0,39	0,05	-0,28	-	-0,08	-
Poczucie winy	0,33	-	-0,13	-	-0,31	-
Wynik ogólny	0,60	0,05	-0,34	-	-0,56	0,05

wyników wykazała ponadto brak istotnego związku między tą techniką, a poziomem nasilenia: napastliwości słownej, urazy, poczucia winy.

Stosowanie techniki podkreślania mocy ma natomiast dodatni, istotny wpływ na poziom nasilenia: napastliwości fizycznej, napastliwości pośredniej, negatywizmu, podejrzliwości. Młodzież wychowywana w duchu tej zasady stosuje często siłę i przemoc fizyczną w kontaktach z innymi ludźmi, zachowuje się opozycyjnie, buntowniczo i nonkonformistycznie, szczególnie w sytuacjach, które wymagają kooperacji i współpracy wielu osób. Młodzież ta ma trudności z podporządkowaniem się ogólnie przyjętym zasadom i zwyczajom, jest nieufna i ostrożna w kontaktach interpersonalnych.

Badania dowiodły także, że zależność między stosowaniem techniki wycofywania miłości ogólnie a poziomem nasilenia agresji u młodzieży o obniżonej sprawności umysłowej jest niska i nie osiągnęła poziomu istotnego statystycznie. Jak widać, technika ta nie ma znaczącego wpływu na pojawianie się zachowań agresywnych. Przeprowadzona analiza wyników dowiodła, że istnieje związek między techniką wycofywania miłości, a poziomem nasilenia: napastliwości słownej, podejrzliwości, urazy, drażliwości, poczucia winy. Współzależność taka istnieje natomiast w przypadku nasilenia poziomu: napastliwości fizycznej (0,49, $p < 0,05$), napastliwości pośredniej (0,45, $p < 0,05$), negatywizmu (0,42, $p < 0,05$). Jest to związek odwrotny, istotny statystycznie. Można więc przypuszczać, że jeżeli rodzice tylko czasowo pozbawiają dziecko swojej miłości w kontaktach interpersonalnych nie jest ono skłonne do stosowania przemocy fizycznej, rzadko przejawia swoje niezadowolenie i zły humor, jest uległe i chętne do współpracy w grupie.

Przeprowadzone badania dowiodły także istnienia umiarkowanej, odwrotnej ogólnej zależności między techniką wprowadzania w zasady a poziomem

nasilenia agresji (0,56, $p < 0,05$). Wynika z tego, że jeżeli rodzice ukazują dziecku wzory poprawnego, zgodnego z moralnymi zasadami postępowania nie przejawia ono predyspozycji zachowań agresywnych.

W świetle badań nieistotna statystycznie okazała się zależność między stosowaniem tej techniki a poziomem nasilenia takich form agresji, jak: napastliwość fizyczna, drażliwość, poczucie winy.

Współzależność taka wystąpiła natomiast w przypadku stosowania techniki wprowadzania w zasady a poziomem nasilenia takich form agresji, jak: napastliwość słowna ($-0,38$, $p < 0,05$), napastliwość pośrednia ($-0,53$, $p < 0,05$), negatywizm ($-0,36$, $p < 0,05$), podejrzliwość ($-0,61$, $p < 0,05$), uraza ($-0,40$, $p < 0,05$). Związek ten okazał się umiarkowany, odwrotny. Można więc sądzić, że jeżeli dziecko wychowywane jest w cieplej, przyjaznej atmosferze, nie przeżywa zbyt silnych emocji negatywnych, będzie uprzejme dla otoczenia, chętnie będzie wchodziło w kontakty interpersonalne. Nie będzie przypisywało ludziom wrogości i nienawiści, skłonne będzie do uczestnictwa w realizacji wspólnego przedsięwzięcia.

Reasumując, należy stwierdzić, że stosowane przez rodziców techniki wychowawcze wpływają na poziom i formy agresji młodzieży z lekkim upośledzeniem umysłowym, a szczególnie technika podkreślania mocy zwiększa poziom agresji, zaś technika wprowadzania w zasady zmniejsza poziom agresji u młodzieży z deficytem intelektualnym.

BIBLIOGRAFIA

- Gała A., *Wybrane uwarunkowania wychowawcze poziomu autonomii moralnej*, nie publikowana rozprawa doktorska, KUL, Lublin 1985.
- Hoffman H. L., *Moral Development* [w:] P. H. Mussen (red.) *Carmichaels Manual of Child Psychology*, vol. 2, New York 1970.
- Pospiszyl K., *Właściwości agresywnego zachowania się dzieci debilnych*, „Szkoła Specjalna” 1970, 2.
- Watson R. J., Lindgren H. C., *Psychology of the Child and the Adolescent*, New York 1979.

SUMMARY

The studies presented in the paper are meant to show the relations between the educational techniques used by mothers and the level and forms of aggression of the youth with mild mental retardation. The notion of education techniques was taken from the theory of the development of altruistic motivation by M. Hoffman.

The studies included a group of young people aged 14–18 with mild mental retardation. The methods used in the study included An Inventory of Parental Educational Techniques derived from this theory and a questionnaire “Moods and Tempers” by A. H. Buss and A. Durkee.

The analysis of the relation between the educational techniques used by mothers and the level of aggression among the youth with mild mental retardation proved the existence of such a relation. The technique of stressing the power especially increases the level of aggression while the technique of introducing into the principles decreases it.